Török Ervin

„Ah”-ot mondani

Beszédaktusok Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*

Az a nevezetes rész, amelyről beszélni szeretnék, a negyedik felvonásban található. Pontosabban arra a jelenetre gondolok, amikor Balga, kezében egy deszkadarabbal betoppan a színre, és szembetalálja magát Ledérrel. Párbeszédükben egy olyan nyelvi jelenség válik központú szerepüvé, melyet – legalábbis a kommunikáció jakobsoni modellje szerint – a beszélő valamihez való érzelmi viszonyulásának, érzelmi megnyilvánulásának tekinthetünk. Az „ah”, „oh” szócska Balga színre toppanásától számolva mintegy 13-szor fordul elő. Idézek:

„BALGA Most majd én is rá sohajtok.

Ah!

LEDÉR Ah!

BALGA Ah!

LEDÉR Az élheterlen!”

Mielőtt belebocsátkoznánk ennek a mély értelmű párbeszédnek az elemzésébe, tegyünk egy kis kitérőt. Ugyanis ez a beszélgetés elvesztheti számunkra való érdetelenségét, ha nem azonnal és minden reflexió nélkül egy hétköznapi kommunikációs beszédhelyzetként, párbeszédként fogjuk fel, melyben úgy válik hatékonnyá a valamit mondás, hogy rejtve marad beszédünk nyelvi jellege.

Horváth János szerint „Ledér azt hiszi, ezt szánta neki az özvegy, Balga meg, hogy tetszik Ledérnek”. Kis módosítással egyet is értünk az idézett szövegrészletben mondottakkal. Balgának a közönség felé mondott szavaiból ugyanis egyértelművé válik, hogy ő, mármint Balga, Ledér alakjában nem Ledért, hanem Tündét sejtí.

„Á – bocsánat szép kisasszony. (Félre)

Vagy talán csak ő kegyelme,

A’ tündér, az eszem adta.

Oh! beh szépen fut szegényke.”

Az a későbbiekből is kiderül, hogy ő folyamatosan Tündével beszélget:

„Úgyde Csongor? megbocsásson,

Hogy nem ő sziveltetik,

És hogy Balga szebb kölyök tán,

Arról Balga nem tehet.”

Ahogy Balga számára Ledér Tünde, Ledér számára Balga Csongor. Ez máris másként engedi megmutatkozni az „ah”-ok természetét. Balga nem Csongor, de az ő szerepét játssza el, úgy, ahogy Ledér Tündéét. Ezek a szerepek ugyanakkor hangsúlyozottan nyelvi szerepekként vannak elgondolva:

„BALGA (Ledérhez) Szólj, parancsolj, mit tegyek.
A' világot, mint darab húst,
Érted fölfalom ha kell. –
Eltaláltam, már vidámabb.”

Mire vonatkozik Balga kiszólása, mi az amit eltalált? Úgy tűnik, Balga nem is annyira balga: mindenesetre nagyon is „tudatában” látszik lenni annak, hogy egy megnyilatkozás hogyan tölti be a beszédaktus szerepét. Amit úgy vélt, hogy eltalált, az nem más, mint az a diszkurzív rend, amely lehetővé teszi, hogy Csongor *funkcióját* felvegye. A Ledérnek sóhajtott „ah” révén úgy pályázik Tünde kegyeire, hogy a Csongornak tulajdonított nyelvi szerepet sajátítja ki.

Ledér „ah”-ot mondásában nincs jelen a személyes rivalizálás aktusa. Ő, Ledér egy sikeres (beszéd)aktus eléréséért illeszkedik be ily módon, ebbe a diszkurzív rendszerbe. Ebben az értelemben az „ah” inkább az austini beszédaktus-elmélet terminusaival válna leírhatóvá.

A kérdés mindenesetre fennáll: miért maradnak ezek a beszédaktusok sikertelenek? Ugyanis ami Ledér szempontjából átverés, Balga szempontjából „tündér” átváltozás, az olvasó/néző szempontjából, aki nem azonosulhat a szereplők egymást kölcsönösen korlátozó/relativizáló nézőpontjával, megint mást jelenthet. (Zárójelben: a különböző nézőpontok itt megfigyelhető kölcsönös relativizálása a *Csongor és Tünde* általános poétikai megoldásai közé tartozik. Egy terjedelmesebb elemzés könnyen kimutathatná, hogy ezek az eljárások hogyan lehetetlenítik el egy olyan olvasói nézőpont kialakíthatóságát, amely egy szereplő [Csongor] vagy szereplőpáros/szereplőpárosok [Csongor – Balga, Tünde – Ilma, Csongor – Tünde, Balga – Ilma] nézőpontjainak, vagy az általuk „representálni” vélt „szimbolikus” értelemnek az egész darabra való kiterjeszthetőségétől teszi függővé a darab értését. Egy ilyen olvasói beállítódás könnyen Balga sorsára juthat, aki hite szerint magát Tündét, voltaképpen egy „rongyos, tömött karszéket szorongat. Jó példa lehet erre a *Csongor és Tünde* majdnem egész XX. századi recepciója – de erről esetleg később.)

Ez a szóváltás mindenesetre tanúsíthatja, hogy Balga számára nem egyszerűen *valaminek* az elérése a tét, pontosabban: szexus és szexualitás diskurzusa mint az önmegértés és cselekvés helye közé nem tehetünk egyenlőségjelet. Balga a szexualitás egy diskurzusának keretein belül, „Tünde” megszerzésén keresztül egyben diszkurzív pozíciójának megerősítését célozza. Annak a különbségnek a felszámolására törekszik, ami őt Csongortól elválasztja. Kudarca ugyanakkor utalhat egy *nyelvi* pozíció kisajátíthatatlanságára. Ez a kisajátítás egyben e pozíció nyelviségének, jelölő és jelölt közötti távolságnak felszámolását is maga után vonná.

Furamód ez ugyanakkor nem jár együtt Csongor és Balga figuráinak egy stabil oppozíciópárosba való beíródásával, mint ahogy például Babits és nyomában sokan mások erről beszélnek. „(...) Balga szimbólumának tökéletessége (...) a legapróbb részletekig és árnyalatokig kiegészíti Csongor alakját” – írja *A férfi Vörösmarty* című tanulmányában. E két figurának a nyelviséghez való viszonya jóval bonyolultabb, semmint egy ilyen jellegű ideologikus¹ stabilizációt megengedne. Balga reflexióján keresztül („eltaláltam”) egy nyelvi pozíciónak egy személyhez való hozzá-

¹ Vö. Mesterházy 1999.

rendelése azért bizonyul illuzórikusnak, mert egyrészt ez a pozíció viszonyfogalomként értetődik, vagyis diszkurzív pozíció, és nem egy személy tulajdonsága – másrészt, ebből is következően, ezek a nyelvi funkciók egy olyan tropológiai rendszerbe helyeződnek el, ahol nem „episztemológiai érdekek mentén szerveződő reprezentációs törekvések”² megnyilvánítottjaiként funkcionálnak.

Marad az olvasó számára a felismerés, hogy az „ah”-ok cseréje párbeszéd ugyan, de nem dialógus. „Crossing talks”, egymást keresztező beszédek.

S ez a bizonytalanság feltár egy nagyobb bizonytalanságot, mely ezekben a „beszédaktusokban” lappang. Ugyanis a dolgozatom elején vázolt „szerepcsere” nem csak az alakok téves helyzetfelismeréséből következően komikus történés okozója, hanem az egész *Csongor és Tündét* meghatározó dilemma egyik felszínre bukkanása. Hiszen itt Balga nem feltétlenül személyes balgaságának az áldozata. Egy személytelen nyelvi „történés” és annak egy adott személyre való vonatkozásából táplálkozik ez a kiolthatatlan feszültség. Itt személytelen nyelvi „történésen” a *Csongor és Tündé*ben azon általános tapasztalatot értem, miszerint az egyes szereplők beszédükben sohasem a másik szereplőt érik el, hanem a róla kialakított (nyelvi) tapasztalatot. S a másik ilyen diszkurzív megkonstruálása nem azonos magával a diszkurzív eseménnyel.

Mint mondtam, a szerepek cserélhetősége és cserélődése ennek a darabnak egyik központi jellegzetessége: Kurrah Balgává válik, Balga bitófává, Böske Ilmává, Árki Balgává, Mirigy varangyos kővé, kútbeli lány Tündévé, feudális úr (Fejedelem) felvilágosult uralkodóvá (Fejedelem). Ne feledjük, a bonyodalmat kiváltó „fürtrablás” is egy átváltozást segített volna elő: Mirigy lánya változott volna Tündévé. És talán nem mellékes adalék, hogy Tünde a nevében viseli ezt a változékonyságot. Csongor következősen a „változékonyság” értelemben használja a „tündér” szót, az ötödik felvonásban pedig a reprezentációval és gondolkodásának „rendjével” összefüggésbe hozva jelenik meg ez a szó. „Csalfa tündér, játszi kép te –.” Néhány sorral később pedig: „Elérhetetlen vágy az emberé, / Elérhetetlen, tündér, csalfa cél”.

Ilyen értelemben feltűnő, hogy a Boszorkánydomb a vele asszociálódó mozgásképzetek révén (Mirigy szerint csak „rossz bogáncsot” terem – Csongor magát „elkapott levélhez” hasonlítja, kit „süvöltve hord a szél”) ennek az átváltozásnak válhat a metaforájává, a „csodafa” világokat átfogó jellegéből következően pedig ennek az ellenkezőjévé: az ennek a mozgásnak ellentartó, stabilizáló erő metaforájává. A darab során éppen egy ilyen, látszólagos stabil oppozíciópár megképződése változik át dinamikus, tropikus rendszerré.

Valahogy úgy, ahogy Faust monológja a Tudós beszédében. Faust a „logosz” szó fordításán dolgozik. Több fordítási lehetőség kipróbálása után Mefisztó akkor szakítja félbe, amikor ezt a szót „tettként” fordítja. A darab rendezése azt sugallja, hogy Faust egy érvényesebb fordításmódot talált. A *Faust*ban pozitívként beállított fordításkísérlet így hangzik a Tudós monológjában:

² Mesterházy Balázs 1999. 51.

Erő az isten! Úgy kell lennie,
 Ész és erő, vagy inkább még erő:
 Erő az ész is, mert uralkodik,
 'S mi az? (...)
 Erő, vagy isten? Mellyik szó erősebb?
 Szavak, nevek, ti öltök minket el!

Ahogy a megismerés a Tudós monológjában a nyelviség problémájába ütközik, s a megértés kiteljesülhetlenségének okaként annak nyelvi karakterét nevezi meg („Szavak, nevek, ti öltök minket el!”) Csongor és Balga problémáját a (nyelvi) tapasztalat perspektivikussága és annak egy általánosabb kiterjeszthetősége közötti feszültség képezi. Ha az „átváltásokat” úgy értelmezzük, mint a valamiről kialakítható személyes tudásnak a folyamatos felbillenését a Másikon, mint egy számukra közvetlenül hozzáférhető (nyelvi) tudáson, akkor sikerül a *Csongor és Tünde* kérdéseit az esztétikai tapasztalat hogyanjának szintjén megragadnunk.

Maradjunk egyelőre ennél a kérdésnél, feltevésnél mint a *Csongor és Tünde* kérdéseit számunkra hozzáférhetővé tevő problematizálásnál, abban a reményben, hogy sikerült kijelölnünk ennek a műnek egy lehetséges, jövőbeli kutatási területét.